

УДК 811.161.2

ЯВИЩА ПЕРЕХІДНОСТІ В СИСТЕМІ ЧАСТИН МОВИ

Глуховська Н. А.

*Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского, г. Симферополь, Украина,
e-mail: ata423@mail.ru*

У статті розглядається матеріал про явища перехідності в українській мові на основі прикладів зі «Словника української мови» з урахуванням класифікації та з'ясуванням стилістичної навантаженості досліджуваних частин мови.

Ключові слова: явища перехідності, взаємоперехід, повнозначні частини мови, неповнозначні частини мови.

Постановка проблеми. Частини мови становлять єдину систему з дванадцятьма лексико-граматичних класів слів. Але в мові є багато слів, які за певних умов можуть набувати інших ознак і переходити з однієї частини мови в іншу. Ще О.О. Потебня зазначав, що мова – це діяльність, і не можна дивитися на дієслово, іменник, прикметник, прислівник як на щось незмінне, оскільки навіть у відносно невеликі періоди ці категорії постійно змінюються. Такі зміни відбуваються в межах морфолого-синтаксичного способу словотворення [1, 661].

Перехідні явища характеризують перетворення в системі, розвиток мови, її життя. Сама система, як певна цілісність, не тільки не руйнується наявністю перехідних категорій, а, навпаки, ще більше зміцнюється й урівноважується. Без них система застигла б, стала нерухомою, а через те й змертвою. Перехідні явища скріплюють систему частин мови в процесі її розвитку. Як і в кожній системі, тут, крім головного є й побічне, без якого цілість також не може бути повною. Велика стійкість граматичної будови не заперечує й не виключає її безперервної змінності, хоч і дуже поступової. Так само й явища переходу не становлять суперечності в системі, а мають глибоке обґрунтування в природі самої системи. Перехідні категорії – це носії нового, які поступово наростають в результаті того, що граматики «вдосконалюється, поліпшує і уточняє свої правила, збагачується новими правилами».

Явища переходу частин мови досліджували такі російські та українські мовознавці, як О.О. Шахматов «Синтаксис русского языка», А.М. Пешковський «Русский синтаксис в научном освещении», В.В.Виноградов «Вопросы современного русского словообразования», В.М. Мігірін «Очерки по теории процессов переходности в русском языке», В.В. Лопатін «Субстантивация как способ словообразования в современном русском языке», В.С. Вашенко «Явища переходу в системі частин мови», І.Р. Вихованець «Частини мови в семантико-граматичному аспекті», Й.О. Дзендзелівський «Проніміналізація в українській мові», Т.М. Довга «Частини мови та перехідність у системі частин мови», Г.М. Гнатюк «Ад'єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові», Д.Г. Гринчишин «Явище субстантивації в українській мові», В.О. Горпинич «Морфологія української мови», М.А. Жовтобрюх «Словотвір сучасної української літературної мови», В.Ф. Сич «Перехід у за-

йменники слів інших частин мови», О.О. Селіванова «Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія», М. Я. Плющ «Грамматика української мови», Ю.О. Карпенко «Ще раз про критерії виділення частин мови», О.П. Кушлик «Комплексне визначення частиномовного статусу «перехідних» одиниць», Л.М. Мацько «Інтер'єктивізація в українській мові», Г.М. Мукан «Перехідні явища в системі частин мови» та інші.

Однак ще немає систематизованого опису фактів переходу слів з однієї частини мови в іншу, що й зумовлює **актуальність** обраної теми. **Мета** роботи – на основі картотеки, укладеної методом суцільної вибірки із «Словника української мови» в 11 томах (2500 мовних фактів), виявити типові моделі морфолого-синтаксичного способу словотворення. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: розглянути історичні пошуки принципів виділення частин мови, з'ясувати сутність явища частиномовної транспозиції, опрацювати різновиди морфолого-синтаксичного способу словотвору, охарактеризувати взаємоперехід серед повнозначних частин мови, описати взаємоперехід серед неповнозначних частин мови, опрацювати перехід повнозначних частин мови в неповнозначні, проаналізувати перехід неповнозначних частин мови в повнозначні, подати перехід повнозначних частин мови у вигук, описати перехід неповнозначних частин мови у вигук, розкрити перехід вигуків у повнозначні частини мови, подати перехід вигуків у неповнозначні частини мови, описати поліперехідність частин мови.

Методологічною основою статті є науково-критичні статті та наукові розвідки таких дослідників, як В.В. Виноградов, В.В. Бабайцева, В.С. Ващенко, Г.М. Гнатюк, Й.О. Дзедзелівський, Ю.О. Карпенко, О.П. Кушлик, Л.М. Мацько, І. Кучеренко, Г.М. Мукан, В.Ф. Сич.

Основним **методом** статті є описовий, за допомогою якого виділено, почленовано й покласифіковано явища перехідності. Використано також прийоми класифікації та систематизації, а також компонентний і кількісний аналіз.

У сучасній українській літературній мові, як і в інших сучасних слов'янських мовах, перехідних явищ досить багато. Вони охоплюють сферу майже всіх повнозначних і службових частин мови. На думку В.С. Ващенка, перехідні явища характеризують перетворення в системі і свідчать про розвиток мови, її життя. Сама система, як певна цілість, не тільки не руйнується наявністю перехідних категорій, а, навпаки, ще більше зміцнюється й урівноважується. Без них система застигла б, стала нерухомою, а через те й змертвою. Перехідні лексико-граматичні явища скріплюють систему частин мови в процесі її розвитку. Як і в кожній системі, тут, крім головного явища, є й побічне, без якого цілість також не може бути повною. Велика стійкість граматичної будови не заперечує й не виключає її безперервної змінності, хоча й дуже поступової. Так само і явища переходу не становлять суперечності в системі, а мають глибоке обґрунтування в природі самої системи. Отже, перехідні лексико-граматичні категорії – це носії нового, яке поступово наростає в результаті того, що грамматика вдосконалюється і поповнюється новими правилами. В.С. Ващенко вказує на те, що без перехідних явищ немає нового, немає руху, немає розвитку мови. От чому в російській академічній граматиці, у повній згоді з фактами живої мови, зафіксовано таке положення: «Не слід думати, що частини мови відокремлені одна від одної непроникними перегородками. Навпаки, у

живій мовній дійсності постійно спостерігаються випадки пересування слів з однієї частини мови до іншої...». А далі вага і значення явищ переходу для науки про мову та їх природа визначається так: «Шляхи й засоби пересування слів з однієї частини мови до іншої історично мінливі. З'ясування живих способів переходу слів з одного граматичного розряду до іншого становить важливе завдання морфології. Адже з цими переходами пов'язані зміни і в формах словозміни, і в формах словотворення» [2, 14 – 15].

У процесі взаємопереходу однієї частини мови в іншу відбуваються глибокі внутрішні зміни як змісту, так і форми слова. Саме тому одним із важливих завдань морфології є з'ясування живих способів переходу з одного лексико-граматичного класу слів до іншого, адже з цими переходами органічно пов'язані зміни і в межах словозміни, і в сфері словотворення.

Аналіз мовних фактів, вилучених зі «Словника української мови» в 11 томах, підтверджує висновки дослідників про те, що найбільше перехідних явищ спостерігається у сфері повнозначних частин мови. Найчастіше спостерігається перехід прикметників та дієприкметників в іменники. Пор.: ***Пасажирський** багаж був загублений* (прикметник *пасажирський* має значення «належний пасажирові», є означенням і може змінюватися за родами) – *Незабаром пройде **пасажирський**, а після нього прибуде товарний* (синтаксичний іменник *пасажирський* означає «поїзд, що перевозить пасажирів», є підметом і вживається тільки у формі чол. р.); *Насіння, **доспіле** на пні, важке, жирне, мов волосський горіх* (дієприкметник *доспіле* означає завершений процес, є означенням і керує залежними словом) – *Втягла в ніс присмний запах **доспілих** яблук* (прикметник *доспілих* утратив дієслівні ознаки: виражає статичну ознаку предмета, не має залежних слів).

Значно менше фактів переходу прислівників в іменники. Пор.: *А ти, Степане, ляжеш спати, бо **завтра** рано треба встати да коня сідлати* (прислівник *завтра* означає «наступного дня», є обставиною часу) – *Сьогодні сиву шапку набакир зверне, помолодикує: на **завтра** – чорну смушеву* (синтаксичний іменник *завтра* має значення «другий день», є обставиною часу, разом з прийменником на стоїть у позиції 3. в.).

Непродуктивними є і перехід числівників в іменники та займенників у прислівники. Пор.: *Чоловік умер, **двоє** діток мені покинув, два сини* (збірний числівник разом з іменником утворює зв'язане словосполучення і є частиною прямого додатка) – *Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо – **двоє** на веслах, а двоє – один проти одного* (синтаксичний іменник *двоє* позначає певну кількість осіб, є самостійним підметом) – *Я хотів би дати не **будь-що**, а таку річ, яка справді виправдала б постанову редакції* (неозначений займенник *будь-що* стоїть у 3.в., є прямим додатком) – *Василько **будь-що** заповзвся наловити йому на юшку бубирів*, (прислівник *будь-що* має значення «у будь-якому разі», не відмінюється за відмінками і є обставиною).

Поодинокими є факти переходу частки в сполучник: *Хіба мій батько панський був? **Адже** він – москаль? – Каже, здивувавшись, Чіпка* (стверджувальна частка *адже* вказує на реальність змісту висловлювання) – *Я старався заспокоїти себе: **адже***

то були звичайні господарські розмови, які ведуться скрізь (сполучник **адже** поєднує підрядну частину причини з головною).

Перехід повнозначних та неповнозначних частин мови у вигук теж малопродуктивний. Наприклад, *Дрозд фуркнув і полетів собі **геть*** (прислівник **геть** – у значенні «куди-небудь, у невизначеному напрямку»), у реченні виконує функцію обставини місця). У реченні – ***Геть**, одчепись!* – крикнула Лукина й глянула Уласові просто в вічі (Левецький. *Пропащі*) (вигук **геть** – у значенні «як наказ відійти»), у реченні служить для підсилення наказу). *О думи мої! О славо злая! За тебе марно я в чужому краю караюсь, мучусь..., **але** не каюсь!* (О думи мої! О славо злая! Шевченко)(сполучник **але** – у значенні «протиставлення», в реченні поєднує однорідні присудки). У реченні – *Та яке там лихо? Кажіть швидше, спати хочу. – **Але** кому спати, а кому ні!* (вигук **але** – у значенні «уточнення з елементами іронії», використовується для уточнення).

У «Словнику української мови» в 11 томах було зафіксовано багаторазовий (поліперехідність) перехід частин мови. Одна частина мови може переходити три або п'ять разів. В цьому році відділ народної освіти прислав у село завязтого учителя, який *недарма отримував щомісяця тридцять фунтів жита, **один** фунт цукру та дві пачки сірників* (числівник **один** – у значенні «міри», виконує функцію прямого додатка). У реченні *Двоє кукало, а **одно** полетіло* (іменник **одно** – у значенні «кількості», виконує роль підмета). У реченні ***Один** я на світі без роду, і доля – стежина – билина на чужому полі* (прикметник **один** – у значенні «одинокий, самотній», виступає іменною частиною складеного присудка). У реченні *Пішла я на заробітки в город; стала в **одних** панів за наймичку* (**одних** – у значенні «якийсь, котрийсь», виконує функцію узгодженого означення). У реченні *Лежить Карпо на лаві плазом, мов зарізаний кабан, і пальцем не ворухне, **одно** постогнує* (прислівник **одно** – у значенні «безперервно», обставина способу дії).

Висновки. У ході дослідження виявлено, що найчастіше відбувається перехід серед повнозначних частин мови, значно менше простежується переходів повнозначних слів у неповнозначні. Зафіксовано також явища переходу однієї частини мови у два, три, чотири, п'ять лексико-граматичних класів слів.

Оскільки мова розвивається, удосконалюється і збагачується, то відбуваються поступові зміни в її складі. Частини мови є організованою й виразно окресленою системою, у ній відбуваються різноманітні переміщення і перетворення, які треба враховувати під час наукового аналізу, а також в ході аналізу у вищій та середній школі. Перехідні явища серед частин мови – це те, що збагачує мовлення, розширює виражальні засоби. Наявність в українській мові перехідних явищ є свідченням живих процесів розвитку в системі частин мови.

Перспектива роботи. Перспективним є розробка укладання Граматичного словника української мови з детальним описом явищ перехідності зі стилістичним коментарем.

Література

1. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / [редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – С. 661 – 662.
2. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови / В. С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 14 – 15.
3. Словник української мови : в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

Глуховская Н. А. Явления переходности в системе частей речи / Н. А. Глуховская // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2012. – Т. 25 (64), № 3, ч. 1. – С. 189-193.

В статье рассматривается материал о явлении переходности в украинском языке на основании примеров из «Словаря украинского языка» с учетом классификации и выяснения стилистической нагруженности исследованных частей речи.

Ключевые слова: явление переходности, взаимопереходность, самостоятельные части речи, служебные части речи.

Glukhovska N. The transitional phenomom of the system of parts of speech / N. Glukhovska // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2012. – Vol. 25 (64), No 3, part 1. – P. 189-193.

The material concerning transitional phenomenon of Ukrainian language is researched in this article. It is based on examples from a «Dictionary of Ukrainian language» with the taking into consideration classification and realizing of stylistically and stylistic meaning of the parts of speech which are analyzed.

Key words: transitional phenomenon, mutual transition, notional parts of speech, functional parts of speech.

Поступила в редакцію 03.09.2012 г.